

A POSZTMARXIZMUS INTELLEKTUÁLIS STRATÉGIÁI

A hatvanas-hetvenes évektől a marxizmus egyre nyilvánvalóbb válságtüneteket mutatott. A kommunista pártok Nyugaton és a létező szocializmus országaiban egyaránt képtelenné váltak a szellemi hagyomány és politikai gyakorlat folyamatos felülvizsgálatára, így elméleteik és ideológiáik egyre kevésbé kínáltak használható keretet a radikális mozgalmak és a fiatal nemzedékek politikai tudatosodása számára. Valójában bizonyos értelemben maga a marxizmus vált a marxizmus megújulásának gátjává, amint ezek a szervezetek egyre inkább valamiféle doktriner és konzervatív egyházi autoritásként kezdtek viselkedni a marxi tanításokkal kapcsolatban. Ezt a helyzetet fokozta, hogy problémássá vált a marxizmus mindkét evidensnek tekintett gyakorlati megvalósulása. A kapitalista országokban egyre inkább világossá vált, hogy lejárt a hagyományos munkásmozgalom ideje, eltűnőben volt az a szereplő és főleg az a miliő, amelyhez a marxizmus kapcsolta magát. Nem volt azonban jobb a helyzet a „létező szocializmus” kísérleteivel kapcsolatban sem: ezek egyre inkább elvesztették vonzerejüket, 1953, 1956 és 1968 után egyre kevésbé tűntek vállalhatónak, bürokratikus, elnyomó, nyomorgó, militáns és ipari falansztervalóságuk nem hasonlított a Marx által előrevezetett „szabadság birodalmához”, de még a lenini „munkásállamhoz” sem. A posztmarxizmus szempontjából azonban volt még egy ezeknél is meghatározóbb válságtünet: éppen a marxista mozgalmi vagy szellemi gyökerekkel rendelkező értelmiségiek kezdtek az elsők között szembefordulni korábbi önmagukkal és bizonytalanodtak el saját szellemi apparátusuk használhatóságát illetően. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a fenti gondolatokat a kommunista szervezetek használhatatlanságáról, a létező szocializmus reménytelenségéről, illetve a marxi eszközkészlet megkérdőjeleződéséről a korszak egyik legnagyobb marxista filozófusa, Louis Althusser fogalmazta meg *Crisis of Marxism* című írásában (Althusser, 1978).

Douglas Kellner szerint nem volt meglepő, hogy a hatvanas évek után a marxizmus végül valósággal széjjelrobbant. Hiszen értelmiségiek és mozgalmárok sokasága szembesült azzal, hogy nem érvényes többé mindaz, amit a korábbi nemzedékek a forradalmi politika megkérdőjelezhetetlen alapjának tekintettek. A történelmi események és a társadalmi folyamatok elemzése és alakítása szempontjából a radikalizmus koordináta-rendszere veszett el. A marxizmus nem volt alkalmas többé arra, hogy megértsék általa a világot, nem válaszolt a „mi a teendő?” kérdésére, és elveszett az a gyakorlati-aktivista tapasztalat is, amely az „elmélet és gyakorlat kapcsolatának” megteremtésére vonatkozott – egyetemben a korábbi értelmiségi, agitatori, szervezői és aktivista szerepekkel. „A marxizmus nem jelent meg többé a jelen történelmi szituáció részeként. A történelem nem igazolta vissza többé igazságát és gyakorlati szükségességét”. A radikális-forradalmi értelmiség egyre nagyobb része érezte úgy, hogy korábbi eszméinek és mozgalmainak már csak múltja van – jelene és jövője nincs (Kellner, 1984).

A posztmarxizmus ebből a válságérzékelésből született meg, ennyiben tehát nem politikai irányzat, hanem egy megoldásért kiáltó problematika. A marxista értelmiségiek, aktivisták és nonkonformisták egy csoportjának krízishelyzete ugyanis feloldhatatlanná vált a hetvenes évekre. Voltak, akik a kommunista pártokban és a szakszervezetekben tevékenykedtek azelőtt. Voltak köztük, akik a korábbi évtizedek marxista akadémiai és politikai légkörében szocializálódtak. Voltak, akik 1968 előtt evidensnek tekintették, hogy a késő kapitalizmus „új baloldala” sem lehet meg Marx nélkül. Voltak, akik korábban a szovjet típusú kísérlet sikerében bíztak, és annak nyugati népszerűsítésén dolgoztak. Számukra az új helyzetben nem volt hűsbavágóbb kérdés, mint hogy mit kezdjenek, ha nem létezik többé a kommunista szervezetek és országok, a forradalmi munkások és a marxista értelmiségiek szövetségeként elképzelt forradalmi folyamat (Therborn, 2010). A posztmarxizmus alapkérdését a kezdetektől nyíltan teszik fel e kiütkeresés képviselői: hogyan legyünk marxisták, ha nem lehet? Milyen intellektuális stratégiák mentén lehetséges túllépni ezen a helyzeten?

Stuart Sim, a posztmarxizmusról írott első monográfia szerzője úgy gondolta, hogy alapvetően kétféle stratégia állt a korszak értelmiségijeinek, aktivistáinak és lázadóinak rendelkezésére. Az egyiket POSZTmarxistának, a másikat posztMARXISTÁNAK nevezte el (Sim, 2013). A POSZTmarxista megoldást választók Sim szerint hasonlóan járnak el, mint a viktoriánus Anglia keresztény hívői: miközben szimpatizálnak vallásukkal, és hűek kívánnak maradni hozzá, szabadulnának valamennyi dogmájától, morális szabályától, hétköznapi gyakorlatától. A POSZTmarxista irányt választók nosztalgiával fordulnak a marxista időkhöz, de fő céljuk, hogy leszámoljanak saját elavult gyökereikkel – megkísérelve megkeresni, hogy tulajdonképpen mi is tette

őket marxistává korábban, és mi az, ami folytonosságot teremt korábbi önma-
gukkal. Ez lehet valamilyen erkölcsi alapállás, a kritika szelleme, a marxi élet-
mű mérhetetlen sokoldalúsága, de valamilyen értékválasztás vagy egy azóta
megszűnt speciális helyzet is – mint idehaza a Budapesti Iskola számtalan
liberális antimarxistává vált képviselője esetében. A posztMARXISTA stra-
tégia képviselői ellenben azt keresik, hogy mi állítható a marxizmus helyére
az új körülmények között. Azt vizsgálják, hogy miben hibázott a marxizmus,
hogy hogyan menthető meg más paradigmákkal és irányzatokkal (poszt-
strukturalizmus, pszichoanalízis, feminizmus stb.) egyesülve, hogyan talál-
hat helyet az új korszak politikai mozgalmaiban. A posztMARXISTA utat vá-
lasztó szerzők tehát azt gondolják, hogy a marxizmus valamilyen formában
„átmenthető”, hogy továbbélésének az ára saját megszüntetése, beleolvadása
a korszak mozgalmaiba, elméleti irányába és szellemi útkereséseibe.

Miközben Sim klasszikussá vált elemzésének nagy a magyarázó ereje a
marxizmusból kiábrándult baloldaliak későbbi szellemi és emberi fejlődését
illetően – véleményem szerint –, kevésbé alkalmas a posztmarxizmus tény-
leges elméleti folyamatainak megértésére. Legnagyobb gyengesége, hogy
alapvetően értelmiségi stratégiákban gondolkodik, nem pedig intellektuális
programokat kíván meg beazonosítani. Márpedig – szerintem – az elsődle-
ges kérdés nem az értelmiség újrapozicionálása a posztmarxizmus kapcsán,
hanem hogy az egyes szerzők elméletileg hogyan kívántak eljutni az új kor-
szaknak a marxizmus helyére állítható radikális-forradalmi elméletéhez. Ez
a megközelítés azért is fontos, mert kizárja azokat a szerzőket a vizsgálódás
köréből, akik lényegében nem erre törekedtek, vagyis nem tekint posztmar-
xistának minden „hajdani marxistát”, különösen azokat nem, akik a liberális
eszmék és a létező kapitalizmus apologetikusává váltak. Ezért ebben a feje-
zetben arra teszek kísérletet, hogy a Sim-féle megközelítéstől eltérő módon
azonosítsam be a posztmarxizmus intellektuális stratégiáit.

Kiindulópontom szerint a posztmarxizmus kétféle választ adott a koráb-
ban felvázolt válsághelyezetre, a „marxizmus végének” tragédiájára. Az egyi-
ket „*marxista posztmodern*”, a másikat „*posztmodern marxista*” szellemi pro-
jektnek nevezem. A megkülönböztetés alapja, hogy mire vezették vissza az
egyes szerzők a marxizmus végzetes válságát.

Elgondolásom szerint a marxista posztmodern képviselői elsősorban te-
oretikus válságként élték meg a történeteket, úgy gondolva, hogy a marxista
gondolkodásmód nem egyeztethető össze napjaink tudományos standardjai-
val. Álláspontjuk szerint a marxizmus egy olyan „modernista” gondolkodás-
mód volt, ami nem védhető egy posztmodern szellemi korszak felől nézve
– eljárt felette az idő. Szerintük ez a modernizmus vezetett számtalan törté-
nelmi tévedéshez és erkölcsi-humanitárius katasztrófához – mint a Marx ne-
vében fellépő totalitárius rendszerek bűnei. Ugyanakkor a marxizmus elmé-

leti hibái rengeteg szép eszmét, csábító gondolati sémát, nagyszerű pillanatot és nemes illúziót is eredményeztek, amelyek döntő többségétől szintén meg kell szabadulni, bármilyen fájdalmas is ez. A marxista posztmodern szerzői nem véletlenül fordulnak a hetvenes-nyolcvanas évek szellemi divatjai felé, hiszen ez segített nekik leszámolni a marxizmus tarthatatlan örökségével, és utat találni új nézetek kidolgozása felé. A posztmodern marxista projekt képviselői velük szemben a marxizmus válságát elsősorban gyakorlati problémaként érzékelik. Alapvetően úgy gondolják, hogy az eszmerendszer és politikai gyakorlat történelmi önreflexiójára van szükség, amennyiben – egyszerűen fogalmazva – a marxizmus alapját adó történelmi korszak tűnt el, magával rántva Marxot és követőit is. A posztmodern marxista szerzők úgy gondolják, hogy a kapitalizmus új korszakba lépett, egy korábbtól gyökeresen különböző időszakba, amikor megváltoztak a társadalmi-politikai dinamikák is. Ezt kívánja feltérképezni a posztmodern marxizmus intellektuális programja, amely számára tehát a posztmodern kifejezés nem egy bizonyos gondolkodásmódot, szellemi mozgalmat jelöl, hanem az új tőkés időszak jelzőjeként jelenik meg. A posztmodern marxisták tehát a posztmodern kapitalizmus új radikális elméletét és gyakorlatát keresik, amely azonban, ha akar-ná sem hagyhatná figyelmen kívül, hogy kétszáz évig létezett egy kolosszális előzménye.

Úgy gondolom, hogy a marxista posztmodern és a posztmodern marxizmus megközelítésmódjának különválasztása termékeny és inspiráló lehet a baloldal ma már elkerülhetetlen szellemi megújulásának megalapozásához is – hangsúlyozva, hogy nem lehetséges az új baloldal megalapozása a posztmodern kérdéskörére való reagálás nélkül. Álláspontom szerint a posztmarxizmus két intellektuális stratégiájának középpontjában is ez a kérdés áll. Arra vállalkozom, hogy bemutassam e két intellektuális stratégia hozadékait és legfőbb állításait – kiemelt figyelmet fordítva legfontosabb baloldali képviselőjük, a marxista posztmodern Ernesto Laclau és a posztmodern marxista Antonio Negri elgondolásaira.

MARXISTA POSZTMODERN: A MARX-IZMUS VÉGE ÉS A KRITIKAI SZELLEM FELSZABADULÁSA

Azok a szerzők, akik a marxista posztmodern stratégiája mentén keresték a továbblépés lehetőségét, abból indultak ki, hogy a kialakult intellektuális válság csak a marxizmus elvetésével oldható fel. Azt gondolták, hogy ez az elmúlt évszázadot meghatározó szellemi-politikai pozíció mára minden tekintetben védhetetlenné vált, korábbi státusa nem állítható helyre többé – de ez nem is volna kívánatos. Ennek a nézőpontnak a középpontjában a

modernitás kritikája áll, magát az eszmerendszert is a modernizmus egyik megjelenési formájaként kezelve. Az olyan korai posztmarxisták, mint Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, vagy éppen Heller Ágnes, kivétel nélkül bekapcsolódtak az elmúlt évtizedek nagy filozófiai diskurzusaiba a modernségről, ebben elfoglalt alapállásukhoz igazítva véleményüket a marxista múltról is. Ahogyan Jacques Derrida, ennek a nézőpontnak egyik legnagyobb hatású képviselője kifejtette: tulajdonképpen nem történt semmi meglepő a marxizmussal, „halála” várható volt, hiszen maga Marx és Engels is tisztában voltak azzal, hogy munkásságuk és gondolkodásmódjuk idővel szükségszerűen elavul majd. Derrida szerint a marxisták képtelenek voltak elfogadni ezt a tényt, és abból indultak ki, hogy mesterük nézetei és a marxizmus szellemi-politikai öröksége sosem veszti el érvényességét, mindig felülmúlhatatlan és aktualizálható marad. Marxból az első marxistát faragták – holott ő nem kívánt azzá válni.

„A Kommunista kiáltvány és Marx más jelentős műveinek újraolvasása közben arra gondoltam, hogy kevés olyan munkát ismerek a filozófia történetében, amelynek tanításai sürgetőbbek volnának ma, mint Marx írásaié. Feltéve persze, hogy figyelembe vesszük, amit Marx és Engels mondott a saját elavulásukról és megszüntethetetlen történetiségükről. Nem volt olyan gondolkodó rajtuk kívül, aki ilyen nyíltan vetett volna számot ezzel a kérdéssel, aki saját nézeteiknek majdani átalakítására szólítottak fel, azt üzenve, hogy senki sem haladhatja meg saját korának (szellemi) korlátait”. (Derrida, 1995: 22.)

Derrida szerint napjainkban a marxizmus végéről beszélhetünk, mert több mint száz év távlatából Marx (és Engels) egyetlen korábban központinak tekintett elemzése, elmélete, megközelítése, politikai állásfoglalása vagy módszere sem állja ki a próbát. De nem ez lenne a teljes igazság: inkább Marx kísérteteiről kellene beszelnünk – ez témánk szempontjából legfontosabb könyvének címe is –, hiszen a marxizmus hiába avult el, Marx a kritikai szellem médiumaként népszerűbb, mint valaha. Ma tehát nem a „marxizmus” megújítása és védelmezése a járható út immár, hanem annak számbavétele, hogy miért fontos ma Marx, miért hat ránk, miért foglalkozunk vele még mindig – életművének szigorú értelemben vett érvénytelensége ellenére is. Derrida szerint Marx fantomjai ma három értelemben léteznek. Először is a német gondolkodó és az őt követő politikai mozgalmak részévé váltak kulturális örökségünknek, ezért a „Mi is változott Marx óta?” kérdés állandóan előkerül, és megidézi a régi szellemet. Másodszor: Marx állandóan visszatér, amikor a kapitalizmus, az egyenlőtlenségek, az elnyomás elleni küzdelem felüti a fejét – „Marx ugyanis maga a felszólítás a változtatásra”. Marx a kritika szelleme egy személyben, aki mindig visszatér, ha a fennálló saját meghaladhatatlanságát vagy örökérvényűségét kezdi hirdetni. Végezetül Marx egyike az első modern értelemben vett tudományos embereknek, így az utókor a hivatalos kánonba tartozó tudósként és filozófusként tiszteli, *A tőke*

pedig a nagy tudományos művek mintapéldájaként szerepel a köztudatban – bizonyos értelemben a teljesítmény ma már alig elérhető mértékeként.

A marxista posztmodern fő módszerét – a posztmodernista szellemi mozgalmak kedvenc kifejezését áttemelve – dekonstrukciónak nevezzük (Breckman, 2013: 194.). A marxista posztmodern szerzői elemzéseikben arra törekednek, hogy beazonosítsák Marx munkásságában és a marxizmus elméleti-politikai hagyományában azokat a tipikus gondolkodási struktúrákat és megközelítésmódokat, amelyeket ki kell iktatni és meg kell haladni a radikális-forradalmi politika megújulásához (Tormey–Townshend, 2006). A marxizmusnak ez a dekonstrukciója egyetlen alapvető területet sem hagy érintetlenül, ezért Ronald Aronson megfogalmazását kölcsönvéve, azt is mondhatjuk, hogy ez a posztmodern irány a „marxizmus utáni marxizmus” esélyeit kutatja: arra keresi a választ, hogyan maradhatunk marxisták, ha lényegében szinte mindent el kell vetni a marxizmusból és Marx munkásságából (Aronson, 1994).

Aronson maga *After Marxism* című könyvében számtalan olyan gondolkodási sémát jelöl meg, amelyek végérvényesen „elvesztek” a 21. század baloldali projektjei számára. Nem léteznek többé ténylegesen egymással konkuráló társadalmi rendszerek (vagy ha vannak, nem éppen vonzóak) a nemzetközi térben, nincs forgalomban a másfajta életre vonatkozó releváns elgondolás – alternatíva nélküli világban élünk. Senki nem gondolja már, hogy az emberiség szükségszerűen pozitív irányba halad, hogy a technikai fejlődés egyre jobb világot tesz lehetővé – mint a „történelmi materializmus” képviselői hitték. Még ennél is kevesebben hisznek abban, hogy létezne egy olyan történelmi folyamat, amely valahonnan valahová halad – vagyis ahogyan a marxista posztmodern hívei fogalmaznak ezzel kapcsolatban, az e világi vallásos reménykedés kora lejárt. De az ember kapacitásait sem ítéli meg olyan optimistán a posztmodern korszak, mint Marx és kortársai. Biztos, hogy az ember eleve jó, eleve szabadságra vágyik, szolidáris, humánus lény, és rendelkezik valamiféle pozitív maggal, „nembeli lényeggel”, amire a baloldal építhet? Biztos, hogy az emberiség képes átlátni az egyre bonyolultabb világot, és az intelligencia segítségével irányítani és kordában tartani azt? Biztos, hogy az egyének a felvilágosítással és a neveléssel jobbak és modernebbé tehetők, alkalmassá egy szocialista társadalomban történő életre? Biztos, hogy megőrizhető az ész primátusa, vagy teret kellene engedni az érzelmenek, a civilizáció által elfojtott érosznak? A marxista posztmodern képviselői ráadásul úgy vélik, hogy a forradalomról alkotott marxi és marxista képzetek is végérvényesen elavultak, a Téli Palotát megostromló, tömegek előtt beszélő Lenin kora az archív filmhíradók kockáira való – a párt, a hatalom, az erőszak, a tömegek és a fegyverek által reprezentált „baloldali” forradalom az elmúlt évszázadban túl sokszor mutatta meg árnyoldalait. De Aronson ezek közül a „veszte-

ségek" közül legfontosabbnak az univerzális beszédmód lehetetlenné válását tekinti – annak a beszédmódnak a folytathatatlanságát, ami nélkül már csak a gondolat szintjén sem létezhet többé marxizmus. Eszerint a radikális-forradalmi baloldal korábban mindig valamilyen általános alany nevében lépett fel, egy olyan „mi” nevében, amely cselekedeteivel és politikájával az egész emberiséget jobb helyzetbe hozza: a marxizmus preferált alanya (elsősorban a munkásosztály) mindenki szabadságáért, jólétéért vagy éppen egyenlőségéért harcolt. Aronson szerint azonban ez a megközelítésmód mára elfogadhatatlan – és nem csak azért, mert egyre nehezebb olyan nagy társadalmi alanyt találni, amelyhez egy ilyen általános fordulat reménye köthető volna.

Jean-François Lyotard mutatta ki, hogy a marxizmus univerzális törekvései szükségszerűen elnyomó nagy narratívák megszületéséhez vezettek, hiszen ha a politika mindenki számára a jót ígéri, mindenkit boldogítani akar, szembekerül azokkal, akik máshogyan képzelnek el a dolgokat (Habermas–Lyotard–Rorty, 1993). Legalább ennyire súlyos probléma a marxizmus univerzális törekvéseivel, hogy a kommunizmus víziója „minden tekintetben maszkulin tartalmú, eurocentrikus nézőpontból megfogalmazott és a modern termelést középpontba állító” elgondolás volt, amely eleve kizárta saját általános törekvéseiből a lehetséges elképzelési spektrumok nagyobbik részét (Barrett, 1980).

Mihez lehet kezdeni ebben a helyzetben – vetik fel a marxista posztmodern szerzői –, ha az értelmiségi nem kíván a rendszer megváltoztathatatlanságának negatív prófétájává válni, vagy éppen a posztmodern liberális korszakot, a „történelem végét” jelentő globális kapitalizmust ünnepelni? Terrell Carver szerint ebben a helyzetben nincs más lehetőség, mint „Marx posztmodernizációja” – vagyis Marxot nem lehet többé „követni”, csak a magunk számára „felhasználni”, újraalkotni. Fel kell tenni azt a kérdést, hogy melyik Marxot, hogyan és mire akarjuk használni az ezredfordulón? Marx posztmodernizációját az teszi lehetővé, ahogy az elmúlt évtizedek kutatásai egyértelműen feltárták, hogy Marx életműve nem egységes, hanem fordulatokkal, ingadozásokkal és ellentmondásokkal teli. Ebben a helyzetben nem az a kérdés, hogy „mit mondott Marx” (hiszen életműve végzetesen sokpólusú, fragmentált és változékony), hanem hogy a mából visszatekintve mit találunk aktuálisnak és inspirálónak a szövegeiből (Carver, 1999). Carver szerint az elmúlt évtizedek legalább ennyire fontos fejleménye, hogy megszűnt Marx „marxista olvasatának” kizárólagossága: megkérdőjeleződött az Engels és Marx munkáinak egytlényegűségébe vetett korábbi hit – sőt Derrida és Riceirour nyomán azt mondhatjuk, hogy éppen a marxista interpretációs keret torzította el és tette megközelíthetlenné tényleges törekvéseit és elméleteit (Carver, 1999).

A 2000-es évek elején *Marx Myths & Legends* címmel született is egy nagy-szabású gyűjtemény, amely arra vállalkozott, hogy leszámoljon mindazzal

a félremagyarázással és tévedéssel, amit ez az értelmezési keret hagyott örökségül az utókorra. Az úgynevezett „marxista olvasat” alól felszabaduló posztmarxizmus az idők során számtalan új és egymásnak is ellentmondó Marx-portrét rekonstruált: politikusként, filozófusként, társadalomtudósként, magánemberként, rebellisként, közgazdászként, kommunistaként vagy éppen – ahogy én tettem *Marx&Ideológia* című könyvemben – állandó válságokon keresztül a helyét kereső értelmiségiként és az ideológiaelmélet klasszikusaként láttatva a német gondolkodót (Kiss, 2011). Tulajdonképpen a marxista posztmodern intellektuális stratégiája azt kereste, hogy mi az, ami Marxból élő maradt (MacDonald, 2006), hogy – egyszerűen fogalmazva – milyen Marxra van ma szükség. Tehát ha a marxizmust végzetes válságba sodorta modernizmusa, akkor talán maga Marx kínál olyan kiindulópontokat, amelyek segítségével más irányba lehetséges a továbblépés. Az új Marx – mondja Tormey és Townshend – nem történelmi materialista, nem gondolkodik a munkásosztályban és a hagyományos értelemben vett forradalomban, nem vanguardista (tehát nem hisz a párt és az értelmiségiek vezető szerepében az emancipációs folyamat során), ellenben morálisan megalapozott, a demokrácia iránt elkötelezett és a „modern pozitívizmussal szemben” a kritikai tudományosság útjai iránt nyitott – és ami a legfontosabb: nem keres többé „marxista válaszokat a kor kérdéseire”. A „posztmodern Marx” politikai értelemben elhatárolódik a létezett szocializmus kísérleteitől éppen úgy, mint a nyugati kommunista pártok ellentmondásos múltjától – ezért gyanús számára minden olyan gondolkodásmód, amelynek szerepe volt ezek intellektuális megalapozásában, különös tekintettel a marxizmusra magára (Tormey–Townshend, 2006).

Általánosságban elmondható, hogy a marxista posztmodern célja a szakítás a marxizmus „négy modernista főbűnével”. Ezek – Gregor McLennan felsorolásában – a redukcionizmus (amikor a jelenségeket egyetlen okra vezetik vissza – mint az alap/felépítmény modell), a funkcionalizmus (ami szerint mindent egy nagy egész fogaskerekeként kell felfogni, mint a híres marxista totalitás kategória teszi), az esszencializmus (amikor a történelmi-társadalmi-gazdasági folyamatok rejtett és szükségszerű lényegét azonosítják be, ezen alapul a kapitalizmus és az osztályharc koncepciója), végezetül az univerzalizmus (az a hit, hogy vannak időtől és tértől független szabályok, amelyek megértése a jelen megértésének kulcsa – mint az ún. történelmi materializmusban) (McLennan, 2008).

A posztmarxizmus marxista posztmodern iránya arra vállalkozik, hogy egy olyan radikális-forradalmi elméletet dolgozzon ki, amelyik mentes ezen téves nézőpontoktól – így korrigálni tudja az eredeti elméletek és politikák melléfogásait. Ezen elgondolások közül a legnagyobb hatást kétségtelenül Ernesto Laclau (aki tulajdonképpen magát a posztmarxizmus kifejezést is meg-

honosította) és Chantal Mouffe *Hegemony and Socialist Strategy* című könyvében kifejtett nézetei váltották ki az ezredfordulón (Laclau-Mouffe, 1985). Szerintük saját modernista gondolkodási sémái és módszerei miatt mind Marx, mind az ő nézeteit tovább egyszerűsítő marxizmus optikai csalódás áldozatává váltak. Adott pillanatban úgy látszott, hogy létrejön a politikai szubjektum magasabb rendű változata: az osztály. Ennek sajátossága, hogy gazdasági szükségszerűségek és viszonyok hozzák létre, és a kapitalizmus fejlődésébe van kódolva sorsa és tagjainak viselkedése – az osztályharc és annak végső ütközete, a kommunista forradalom. A marxizmus legnagyobb tévedése az osztályok középponti szerepének feltételezése volt a történelmi folyamatokban, a forradalmi gyakorlatban. Laclau és Mouffe amellett érvel, hogy valójában soha nem az osztályharc történelmi korokon átívelő szembenállásainak újabb megjelenési formája zajlott szemünk előtt, hanem valami egészen új: az 1789 szimbolikus évszámához köthető demokratikus forradalom korában élünk immár kétszáz éve.

A demokratikus forradalom lényege, hogy kialakult a politika új formája, amelyben a „nép” vált a követelések alanyává, és az egyenlőség és a szabadság céljai ebben a keretben nyertek polgárjogot. A demokratikus forradalom során a politika nem tesz mást, mint olyan diskurzusokat hoz létre „amelyek strukturális különbségeket szubordinálisként (alárendelőként) értelmeznek újra”. Ennek példaként a feminizmus esetét hozza fel: a férfi és a nő szerepe a modern társadalmakban jól megkonstruált és mindkét fél számára élhető kereteket hozott létre – egészen addig, ameddig lassú és nehéz mozgalmi tevékenység során politikailag nem értelmezték újra a nő szerepét elnyomottként és másodlagosként egy demokratikus diskurzus keretében. Nem történt ez másként a munkások esetében sem: valójában éppen a 20. század fejleményei mutatták meg, hogy a munkás-tőkés szereposztásban nincs semmi eleve antagonisztikus, hogy lehetséges a bér munkások és a tőkések társadalmak. A munkásmozgalom nagy tévedése az volt, hogy – a marxisták hathatós közreműködésével – az osztályharc mellett kötelezte el magát a demokratikus harc helyett. Nagy tragédiája éppen az lett, hogy a fennállót védő erők éppen ezt a hiányt játszották ki ellene – felfedezve a hegemonikus politika áldemokratikus, autoriter és reakciós formáját, amit „antidemokratikus offenzívának” nevezhetünk.

Laclau és Mouffe szerint a posztmarxizmusnak vissza kell találnia a helyes útra, és egy radikális demokrata politikai pólus létrehozatalán kell munkálkodnia. Ennek alapja, hogy ma az egyén alárendeltségének színtere nem (elsősorban) a munka világa, ahol el kell adnia munkaerejét. A mai kapitalizmusban:

„[...] az egyénnek számtalan más társadalmi viszonyban kell akaratától függetlenül részt vennie: a kultúra, a szabadidő, a betegség, a nemiség, az oktatás, az élet/halál viszonyai-ban. [...] A városi tér viszonyaiban, a fogyasztás, a jóléti állam szolgáltatásainak, a [nem-zetközi viszonyok és globális kihívások] rendszereiben [...] amelyek mind alapot jelent-e- nek az [alávetéssel szembeni] ellenállásra, az egyenlőtlenségek elleni harcra, vagy éppen új jogok elismertetésére”. (Laclau-Mouffe, 1985: 161.)

Az új baloldal korszakát úgy képzelhetjük el, mint egymás mellett mű- ködő társadalmi mozgalmak koordinációját, amelyek a modern nyugati társadalmakban születő demokratikus igényekből merítik követeléseiket, és tagjaikká az ilyen igények megfogalmazói válnak. Ez tulajdonképpen a kommunizmus, a hatalom és a pártok „felülről” építkező stratégiája helyett egy közösségeken, az egytémájú mozgalmak pluralizmusán, valamint a poli- tika és a magánélet határait ledöntő „alulról” szerveződő mozgalom víziója,, amely nagyban támaszkodik a nyolcvanas években megjelenő új társadalmi mozgalmak gyakorlatára.

POSTMODERN MARXIZMUS: BALOLDAL A 21. SZÁZADBAN

A marxista posztmodern stratégia mellett – amelynek képviselői úgy vélték, mivel Marx és Engels elméleti sémáit és reményeit nagyban meghatározták saját koruk illúziói és gondolkodásmódja, ezért ki kell őket javítani, le kell őket cserélni – a posztmarxizmus képviselői egészen a kezdetektől egy másik irányból is hozzáláttak a marxizmus túlhaladásához. Összeköti őket, hogy mindkét megközelítés valamiképpen a „posztmodern” problémájával kívánt szembenézni, csak míg a marxista posztmodern szerint Marx és követői vég- zetesen és reménytelenül modernisták voltak (ezért elméleteik és törekvéseik nem kerülhették el sorsukat), addig a „posztmodern marxizmus” álláspontja szerint a marxizmus bukását és megreformálhatatlanságát a kapitalizmus át- alakulásának köszönhetjük.

A posztmodern marxizmus képviselői szerint a kapitalizmus egy gyökere- sen új korszakba lépett át, ezért a korábbi korszak nagy elméletei és mozgalmi valamennyien anakronisztikussá és folytathatatlanná váltak napjainkra. Ahogyan Fredric Jameson ezt *The Cultural Turn* című munkájában kifejti, a posztmodern marxizmus képviselői egy fontos változtatást hajtanak végre az eredeti marxista elméleti kereten azzal, hogy nem fogadják el a történelmi materializmus egyik legalapvetőbb szemléleti elemét. A történelmi materia- lizmusnak ugyanis középponti eleme volt az a feltételezés, hogy a világtör- ténelemben termelési módok követik egymást – a rabszolgaság korától a ka- pitalizmusig, majd a kommunizmusig –, így adott korszak fejlődési irányát és politikai viszonyait alapvetően a rá jellemző termelési mód dinamikájából

és ellentmondásaiból érthetjük meg. A kapitalizmus korát eszerint éppen így kísérik végig saját immanens és egy ponton végzetessé váló problémái: az osztályantagonizmus állandó fokozódása, vagy a technikai fejlődés termelésre gyakorolt következményei. Jameson szerint Lenin volt az első, aki – valószínűleg tudtán kívül – elősegítette ennek a nézőpontnak a meghaladását azzal, hogy az imperializmust a „kapitalizmus legfelső fokának” nevezte. A posztmodern marxizmus képviselői ezt az elméleti lehetőséget radikalizálják, amennyiben úgy gondolják, hogy a jelen korszak társadalmi-politikai dinamikájának megértéséhez már nem a kapitalizmus elemzése visz közelebb, hanem a mára kialakult „késő kapitalista” vagy „posztmodern forma” megértése és leírása (Jameson, 2009).

A posztmodern marxisták szerint maga Marx még világosan látta ezt a problémát, ezért fogalmazhatta meg a *Kommunista kiáltvány* híres passzusát:

„[...] a burzsoá korszakot minden előbbi korszaktól a termelés folytonos átalakítása, az összes társadalmi állapotok szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg. Az összes szilárd, berendezkedett viszonyok, a nyomukban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlanak, az összes újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának.”

A posztmodern marxizmus alapélménye tehát az a felismerés, hogy „egy rakás tényező összjátékaként a II. világháború után egy új típusú társadalom emelkedett fel, amelyet neveztek posztindusztriális kornak, multinacionális kapitalizmusnak vagy fogyasztói társadalomnak egyaránt” (Jameson, 2009: 19.). Ennek az új típusú társadalomnak a jellemzői, logikája és alapkérdései teljesen mások, mint a kapitalizmus korábbi korszakaiban jellemző társadalmaknak voltak – végső soron teljesen mások, mint Marx idejében. Ezért a posztmodern időszakának megértése és elemzése szükséges ahhoz, hogy megértsük az aktuálisan létező politikai és társadalmi küzdelmeket. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a posztmarxizmus ezen intellektuális stratégiája egyszerű sémát követ: a kapitalizmus „rég” és „új” fokának szembeállításával azt próbálja meghatározni, hogy azok mennyiben tagadásai egymásnak, mi változott meg, és ebből mi következik a radikális-forradalmi politikára nézve.

„Ennek a változásnak a fókuszja a hatvanas évekre esik, amikor elindul a világ az új globális rend, a komputerizáció és a mediatizáció irányába. Ekkor megy végbe a gazdaság nagy átalakulása is, amit posztindusztriális, modernizációs vagy fogyasztói fordulatnak szoktak nevezni. A késő kapitalizmus új társadalmi formája jön létre, amelynek a posztmodern kultúra lesz a valódi kifejeződése.” (Jameson, 2009: 33.)

„A kapitalizmus ’70-es évek elején tetőző válságára a tőke kezdetben a begyakorolt, hagyományos eszközökkel válaszolt: bértárgyalásokkal, a szak-

szervezetekkel és az állammal folytatott, háromoldalú egyezkedésekkel, új kollektív szerződésekkel” – írja ezzel kapcsolatban Tallár Ferenc (2018). Azaz az *Old Left* a szakszervezetek akkor még masszív tömbje felé fordult, de kezdetben jöttányit sem volt hajlandó engedni az üzemeken belüli munkaszervezés hierarchizált és bürokratikus formáit illetően: a menedzsment, miközben tárgyalta a szakszervezetekkel, elutasította az üzemeken belüli autonóm munkaszervezés, az egyéni megoldások, az „alulról jövő” kreatív kezdeményezések lehetőségét, azaz semmilyen engedményt nem tett az emancipatív mozgalmak *New Left*-szellemisége felől érkező, anarchisztikusnak ítélt követeléseknek. A fordulat akkor következett be – állíthatjuk Boltanski és Chiapello nyomán –, amikor a munkaadók arra kényszerültek, hogy taktikát váltsanak, és az emancipatív kritikának tegyenek engedményeket: a termelés feletti ellenőrzés helyreállítása végül is annak volt köszönhető, hogy a munkaadók szakítottak az ellenőrzés korábbi módozataival, és asszimilálták az autonómiára és a felelősségvállalásra irányuló, korábban szubverzívnek ítélt követeléseket (Tallár, 2018).

A posztmodern marxizmus szerzői úgy érzékelik, hogy a tőkés világ posztmodern korszakában minden annyira megváltozott, hogy mára korábbi elméleti és politikai fogalmaink és modelljeink alkalmatlanná váltak a helyzet megértésére. Ez inspirálta a *Marxism Today* című folyóirat nagy elméleti programját is, amit Stuart Hall vezetésével „Új idők projektnek” neveztek el. Olyan változásokat próbáltak beemelni a szocialista diskurzusba, mint a termelés kiszervezése és nemzetközivé válása (Benetton-kapitalizmus); a posztfordista munkaszervezés társadalmi következményei és az ipari munkások osztály vége; az ökológiai problémák felértékelődése; a technikai fejlődés politikai, etikai kihívásai; a társadalmak atomizálódása és a generációs kérdések; a középosztályosodás vagy a globális kultúra megjelenése (Hall-Jacques, 1990). Az 1988-ban indult kutatás végkövetkeztetései gyökeres szakítást jelentettek az osztályharc és az eurokommunizmus-gramscianizmus elméleti és politikai keretével. A folyóirat felismerte a politikai identitások fő helyét az olyan racionális-programalapú megközelítésekkel szemben, mint amelyek korábban a „magáért való osztály tudatának” kialakítását tekintették a középponti kommunista törekvésnek. Feltárták, hogy az anyagi érdekek rendszerét számtalan más, nem anyagi természetű szükséglet metszi keresztül, ezért az osztályhoz tartozás nem primer politikai kategória többé. Amellett foglaltak állást, hogy a pártok nem alkalmas keretei többé a kommunista politikának, mert a politikai tér posztmodernizálódása (széttöredezettsége és fluiditása) ment végbe.

Anthony Giddens a reflexív modernitás fogalmát alkotja meg a radikális politika új útjait keresve, Paul Virillio az információs bomba felrobbanásáról beszélt, Manuel Castells a hálózati társadalom kiépüléséről, Ulrich Beck a

kockázatok koraként jellemezte a jelen időszakot. Zygmunt Bauman folyékonyvá válásnak, George Ritzer mcdonaldizációnak keresztelte el napjaink legfőbb tendenciáját (tőle terjedt el a *fast-food-szex* kifejezés a szociológiában), Jim McGuigan pedig egy olyan kapitalizmusról írt, ahol minden „cool”. Gerhard Schulze élményközpontúságról értekezik, Luc Boltanski pedig a kapitalizmus új szellemét, a projektközpontú tőkés világot elemzi. Kevésbé szisztematikus, ám igen inspiráló és lényeglátó szövegek ezek a „posztmodern kapitalizmusról”, amelyek igyekeznek felvenni a versenyt a bennünket körülvevő világ állandó átalakulásaival. Valójában alig találunk olyan posztmarxista szerzőt, aki ne kísérelte volna meg papírra vetni saját változatát a régi és az új korszak különbségéről. Magam is eljátszottam a gondolattal az átmenet elemzése kapcsán a technikai világból a technológia világba (Kiss, 2009). A posztmodern marxizmus szerzői közül azonban kétségtelenül David Harvey kívánczik az első helyre abban a tekintetben, hogy ő volt az, aki a tőkés világ jelenlegi fejlődési fokát szisztematikus, politikai gazdaságtani nézőpontból is értelmezhető mély elemzésnek vetette alá *The Condition of Postmodernity* című munkájában. Harvey szerint a kapitalizmus napjainkra a tőke „flexibilis felhalmozásának” időszakába lépett, tulajdonképpen ez az a posztmodern elem a kapitalizmus mai működési logikájában, ami megkülönbözteti a korábbi időszakétól. Ma is a tőke profittermelése tehát a gazdaság alapja, de ez nem jelenti azt, hogy ne alakult volna át gyökeresen a fejlett gazdaságok és társadalmak látképe. A feladat – véli Harvey –, hogy megalakítsuk a 21. századi gazdaság olyan elméletét, amely képes megragadni azt a tényt, hogy jelenleg minden a rugalmasságra épül – végső soron ezt találta ki a rendszer, hogy túllépjen állandó válságain, és végérvényesen leszerelje és kiiktassa a munkásosztályt (Harvey, 1991). Harvey annak köszönheti népszerűségét, hogy a posztmodern marxista projektet olyan formában fogalmazta meg, amely egyfajta hidat képezett a marxizmus felé, azáltal, hogy saját pozícióját nem a marxi politikai gazdaságtannal szemben, hanem éppen annak nevében határozta meg: úgy gondolta, hogy minél komolyabban vesszük Marx örökségét, annál inkább posztmodern marxistává kell válnunk a kultúra, a társadalom és a politika új fejleményeit illetően. Ezek ugyanis csak egy „egészen másik” kapitalizmus felépítményeként érthetők meg.

De ha már a posztmodern kapitalizmus látképénél tartunk: tulajdonképpen a marxista posztmodern elemzéseinek legfőbb hozadéka, hogy a „rég” és az „új”, a „modern” és a „posztmodern” kapitalizmus szembeállítására során plasztikusan tette hozzáférhetővé azt a változást, amelynek valamennyien részesei vagyunk. Ha azt mondom, hogy a televízió korából az internet korába léptünk át, elképzelhetővé teszi mind a változás mértékét, mind azt a széles társadalmi, politikai és kulturális sokkot, amelyeket ez az átalakulás okozott vagy okoz majd a baloldal felől nézve. Egyetlen pillanatra sem

szabad azonban elfelejteni, hogy a posztmodern marxizmus számára a tét a kapitalizmus megértése és a politika sajátosságainak beazonosítása az új társadalmi-kulturális összefüggésben. Akkor is, amikor a mélység/felületesség, szilárdság/folyékonyság, a tudás/információ, a tömegtermelés/piacszegmentálás, szerep/identitás, rend-hierarchia/szétesés-horizontális, lassú/gyors, reális/virtuális ellentétekkel operál – persze a felsorolás szinte korlátlanul folytatható –, vagy szembeállítja Elvist és Michael Jacksont, a Titanicot és a Challengert, vagy éppen a világháborút és a terrorizmust. A modern és a posztmodern kapitalizmus szembeállítása olyan innovatív elméleti kiindulópont, amely nem szisztematikus leírásra törekszik, hanem nyomába ered a gyors és állandó változásnak, amiben élünk, és ami miatt „nem működnek a régi dolgok és minden más lett”.

A „nagy átalakulások” posztmodern marxista elemzései közül ebben az értelemben az első számú karriert a termelés/fogyasztás szembeállítása futotta be, vagyis az a tétel, hogy míg a kapitalizmus korábbi foka a termelésre épült, a jelenlegi a fogyasztásra alapozza a tőke megtérülését és újratermelését. Ezt a folyamatot elemzi Zygmunt Bauman is klasszikussá vált szövegében, amikor a termelés köré szerveződő társadalom eltűnését detektálja.

„Annak oka, hogy a modern társadalom e régebbi szakaszát »termelői társadalomnak« nevezük az, hogy tagjait elsősorban termelőkként vonta be; e szerepnek a szükséglete irányította a módot, ahogyan a társadalom tagjait formálta, és a társadalom azt a normát állította tagjai számára, hogy a szerepet legyenek képesek és hajlandók betölteni. A mai késő modern, második modern vagy posztmodern állapotában a társadalom tagjait – megint elsősorban – fogyasztói képességükön keresztül vonja be. Ahogyan a mai társadalom formálja tagjait, elsődlegesen és leginkább azt a fogyasztói szerep betöltésének szükséglete diktálja, és a társadalom most azt a normát állította tagjai elé, hogy ezen szerepet legyenek képesek és hajlandók betölteni.” (Bauman, 2005: 222.)

Bauman szerint a régi kapitalizmusban az embereket a gépi nagyüzem fegyelmezett és monoton világába kellett bekényszeríteni, olyan hierarchiába és életútba, amelyeket egyáltalán nem akartak. Az akkori intézmények a bémunkásokat rutinszerű és monoton magatartásformára kényszerítették, és ezt a választás lehetőségeinek beszűkítésével érték el. A fogyasztás azonban éppen ennek fordítottját követeli meg: szakítás minden rutinnal és az állandó választás. A harmadik szektor felemelkedésével, illetve az egyre szorongatóbb értékesítési válsággal azonban egészen új helyzetbe került a tőke, amely új embertípust követel meg. A fogyasztói társadalomban legmélyebb pszichés struktúrájukban változnak meg az emberek, ezért mást jelent majd számukra a munka, a politika és a társadalmi élet, mint korábban. Bauman egyik leginkább magával ragadó passzusa:

„Gyakran halljuk, hogy a fogyasztói piac csábítja el a vásárlókat. De hogy ezt megtehesse, olyan vásárlókra van szüksége, akik készek és vágnak is rá, hogy elcsábítsák őket (éppúgy, ahogy a gyár vezetőjének is olyan munkásokra volt szüksége, akikbe mélyen beleivódott a fegyelem és a parancs követésének a szokása ahhoz, hogy irányítani lehessen őket). A jól működő fogyasztói társadalomban a fogyasztók aktívan törekszenek arra, hogy elcsábítsák őket. Vagyakozástól vagyakozásig, kísértéstől kísértésig élnek; ha bekapták az egyik csalit, máris újabbat keresnek. Minden vágy, kísértés, csali más, talán kicsit erősebb, mint az azt megelőzők: éppúgy élnek, mint elődeik, a termelők, akik a szállítószalag újabb és újabb, teljesen egyforma fordulataira vártak.” (Bauman, 2005: 223.)

A fogyasztó ember a termelő embertől abban különbözik, hogy immár nem etikai, hanem esztétikai látásmód jellemzi, vagyis a világot egyre nagyobb számú lehetőség, egyre intenzívebb érzetek és egyre meghatározóbb élmények mátrixának látja, amelyben ő a „boldogságot” és a „szabadságot” (ez a két elsődleges ideológiája a posztmodern kapitalizmusnak) keresi azzal, hogy jó helyen van a jó időben, hogy jól választ, és hogy vannak anyagi forrásai a döntés realizálására.

A posztmodern kapitalizmus posztmarxista elemzésének egyik legizgalmasabb problematikája a régi munkásosztály eltűnésének kérdése. A posztmodern marxizmus képviselői ugyanis abban látják a kapitalizmus átalakulásának legfontosabb következményét a baloldal szempontjából, hogy egyre inkább átalakul a munka, a termelés szerepe és jellege a rendszerben – tehát az új radikális-forradalmi politika alapját is ennek a változásnak a megértése során találhatjuk meg. Ezek a szerzők egy egyenletet állítanak fel, amely szerint a kapitalizmus régi világa úgy aránylik a proletariátushoz és forradalmához, mint a posztmodern tőkés világ az X-hez, az ismeretlenhez, ami a feladvány lényege. Hogy mire jutottak ezzel kapcsolatban a posztmarxisták? Ha túlozni akarnék, azt mondhatnám, hogy a megoldás során az X megtalálása során az jött ki az egyenletből, hogy „mégsem úgy aránylik”.

A proletariátus pótlékát tehát csak úgy találhatjuk meg, ha nem a proletariátust keressük. Valójában azt láthatjuk, hogy a posztmarxista szerzők között markáns az eltérés abban, hogy a posztmodern kapitalizmust a „munka végének”, vagy a „munka átalakulásának” koraként tételezik. Előbbi álláspontot képviselte nagy hatással André Gorz *Farewell to the Working Class* című könyvében. Amellett érvel, hogy a posztmodern korban lehetővé válik az idő felszabadítása a munka megszűnésével (Gorz, 1982). A tőke nem tudja fenntartani a bér munkára épülő társadalmat, mert egyre kevesebb munkára van szüksége. Ez egyrészt azzal jár, hogy az emberek nagy részének megnő az eltöltendő ideje, másrészt, hogy tér nyílik egy sor értelmes tevékenységre, a tartalmas életre, amit korábban a munkakényszer lehetetlenné tett. Gorz szerint a posztmodern kapitalizmusban a dolgozó kisebbség és a munkamentes többség áll egymással szemben – tehát míg a marxizmus a munkásokra, az osztályra alapozta reményeit, a posztmarxizmusnak a nem

munkásra, a nem osztályra kell alapoznia. A nem munkás-nem osztálynak nincs semmiféle lényege, történelmi küldetése, sorsa vagy éppen objektív érdeke. A munkamentes tömeget alkotó egyének egyetlen célja, hogy kezdjenek valamit önmagukkal (Gorz, 1978). Negyven év távlatából persze már világosan látszik, hogy a munkamentes tömeg tagjai nem egy emancipációs projekt egyértelmű alanyai, nem feltétlenül állnak ellen minden rendnek, törvénynek, autoritásnak és hatalomnak, amely igazgatni akarja őket. Ami miatt mégis fontos ez a könyv, hogy már megjelenik benne a kortárs baloldaltól két sztártémája, a feltétel nélküli alapjövedelem és a prekariátus – nem mellesleg Gorz szót emel mindkettő középponti szerepe ellenében. Számára ugyanis nem kérdés, hogy a 21. század a munka eltűnésének nagy kihívását állítja az emberiség elé, tehát biztos, hogy a közeljövő gyökeresen különbözni fog minden korábbi korszaktól. Az alternatíva – posztmodern kapitalizmus, vagy szocializmus – lényege éppen az, hogy a munkamentes világ a jelenleginek valamiféle folytatása, vagy tagadása lesz-e. A baloldal felelőssége, hogy minden kategóriát és politikát elvessen, ami a „régvi világhoz” láncolná a mozgalmat és a tömegeket tudatilag vagy gyakorlatilag – mint a „biztos munka” vagy a „bérmunka nélküli munkabér” követelése. Gorz értelmezésében a posztmarxizmus azért veti el a marxizmust, hogy ezzel mentse meg a forradalmat az új viszonyok közepette.

A posztmodern marxizmus azonban nemcsak a munka végében, hanem annak gyökeres átalakulásában is „reménykedik”. A posztmodern kapitalizmus ebben az értelemben az új bérmunka kora, annak a fajta tevékenységnek, amit – Antonio Negri nyomán – „biopolitikai”, „immateriális” vagy „affektív” munkának nevezhetünk. Antonio Negri *Empire* (Birodalom), majd *Multitude* (Sokaság) című munkájában mutatta be a tőke új korszakának termelési sajátosságait (Kiss, 2018). Negri szerint az elmúlt évtizedekben az ipari munka elveszítette központi szerepét. Helyét az ún. „nem anyagi jellegű munka” vette át, amelynek sajátossága, hogy használati tárgyak helyett tudást, információt, kommunikációt, kapcsolatokat, érzéseket és élményeket állít elő. Az immateriális munkának alapvetően két formája van. Az egyik az intellektuális vagy nyelvi termelés. Ez a fajta tevékenység gondolatokat, szimbólumokat, kódokat, szövegeket, képeket állít elő, mindazt, ami nélkülözhetetlen egy mediatiszt, marketingközpontú, élményorientált világ számára. A nem anyagi munka másik formája azonban még ennél is érdekesebb: Negri affektív munkának nevez minden olyan tevékenységet, amelynek során érzések keletkeznek: az affektív munka előállítja és manipulálja az ellazulás érzését, a kielégültséget, a lelkesültséget, a jóllétet, az izgatottságot, vagy éppen a közösségiséget. Az affektív munka a test és a tudat együttesét veszi igénybe, a munkavállalótól megfelelő attitűdöket, társas képességeket és viselkedési kódokat követel meg – tehát egészen új típusú munkásokra van szüksége,

mint a korábbi, az anyagi termelés hegemoniájára épülő rendszernek. A dolgozók új világában az információ, a kommunikáció és a kooperáció lesz az elsődleges munkaszervezési irány, tehát a termelés lineáris rendjét felváltja az egyének hálózatainak szisztémája. Ebben a helyzetben a kizsákmányolás, az értéktöbblet-elsajátítás alapja már nem az egyéni munkás munkaideje és termelékenysége, hanem annak a többletnek a létrejöttén és értékesítésén múlik, amit a kollektív munkavégzés során az egyik oldalról, az emberek közötti kapcsolatok építése során, a másik oldalról hoznak létre: a kizsákmányolás alapja az ún. „kreatív”, „csapat-” és „szolgáltató” munka. Negri érvelésének alapja, hogy a modern termelés lényege már nem a tőkés, aki parancsba adja, hogy mit kell tennie a munkásnak – ezáltal tőkét sajtolva ki belőle –, hanem a „közös” létrehozása, vagyis a munkavállalók együttműködésének, közösségének és öntevékenységének a megszervezése. Ez a „közös” hihetetlenül profitábilis – gondoljunk csak az ötletes reklámkampányok sikereire –, de egyben veszélyes is a tőkére nézve, hiszen „megtanítja” a társadalom tagjait az önállóságra, kreativitásra, a szabadságra, a kapcsolatokra, az érzelmekre – olyan önállóságot biztosít nekik, amit korábban a termelés soha nem adhatott. A *multitude* koncepciója tehát arra épül, hogy a mai társadalmak tagjaiban (bár irányítottan és a termelés-fogyasztás szolgálatába állítva) éppen azokat a képességeket alakítja ki a rendszer, amire egy szabad, közösségi és emberi társadalomban szükség lenne – ezzel éppen úgy a saját sírját ássa, mint korábban a proletárok végletes kizsigerelésével. A „közös” tehát a tőke alapja éppen úgy lehet, mint a kommunizmus alapja – a folyamatok kimenelete azon múlik majd, hogy végbemegy-e az ehhez szükséges „átfordulás” a széles tömegek százmillióiban.

A POSZTMARXIZMUS FÉL ÉVSZÁZADA

A posztmarxizmus intellektuális stratégiái arra a válságra válaszul születtek, amellyel a hatvanas évek második felétől a korábbi marxisták szembesültek. Ebben az írásban arra tettem kísérletet, hogy túllépjek Stuart Sim klasszikussá vált nézőpontján. Sim ugyanis az értelmiségieket aszerint tipologizálta, hogy mihez kezdtek a következő értizedekben a marxizmus örökségével a „nagy töréspont” után. Felosztása szerint voltak, akik nem akarták elfogadni a válság végzettségének tézisé, és különböző neomarxista projektek keretében kísérletet tettek a marxista elmélet megújítására. Voltak, akik elfogadták, hogy nem lehetséges tovább folytatni ezt az elméleti hagyományt, de valamiképpen mégis húek kívántak maradni hozzá, illetve a kapitalizmust meghaladni kívánó emancipációs-egalitáriánus forradalmi múlthoz – őket nevezi Sim posztMARXISTÁK-nak. Végezetül a harmadik csoport tagjai le

kívántak számolni korábbi pozícióikkal POSZTmarxistává válva, és a liberalizmus, illetve a radikális reformizmus valamiféle válfajához jutottak el. Ez a megközelítésmód kétségtelenül alkalmas volt a konkrét személyek és szellemi fejlődési útjaik elemzésére – de 50 év távlatából vajmi keveset árul el a posztmarxista projekt tulajdonképpeni természetéről és folytathatóságáról. A „marxista posztmodern” és a „posztmodern marxista” intellektuális stratégia beazonosítása során ezért nem az egyes szerzők személyes sorsa érdekelt – valójában ezeknek az elméleti „programoknak” a bemutatása éppen azért lehet inspiráló és megvilágító napjainkban, mert nem igényli a szerzők semmiféle csoportosítását. A legtöbb posztmarxista szerzőnél ez a két intellektuális stratégia egymással összefonódva jelenik meg – gondoljunk Slavoj Žižek, Jean Baudrillard, Alan Badiou, Jacques Ranciere, Gilles Deleuze vagy éppen a korábban idézett Antonio Negri munkásságára (Kiss, 2018).

Úgy gondolom, hogy a marxista posztmodern és a posztmodern marxista intellektuális stratégiák kiemelése teszi érthetővé, hogy miért alakulhatott ki a posztmarxizmus sajátos helyzete a mai tudományos világban. Azt mondhatjuk, hogy a kortárs kritikai társadalomelméletben ma a posztmarxista szerzők számítanak a vezető teoretikusoknak, az akadémiai mainstream kutatói egyre nagyobb számban publikálják munkáikról értekezéseiket, hatásuk kiterjed a mai baloldal szinte minden elméleti kísérletére. Integráns részei az általában vett „posztmodern társadalomkritikának”, vagy másképpen: a „kortárs kritikai társadalomelméletnek” (Kellner, 1991; Simons, 2010). Azt mondhatjuk, hogy a posztmarxizmus (legalábbis a baloldali elmélet térfelén) az elmúlt 50 évben fényes diadalt aratott – ezért azonban nagy árat kellett fizetnie.

Amennyiben meg akarjuk vonni a posztmarxizmus elmúlt fél évszázadának mérlegét, akkor járunk el helyesen, ha sorra vesszük azt a három nagy kihívást, amely napjainkban ez előtt az értelmiségi projekt előtt magasodik. Először is: a posztmarxizmus tudományos sikerei és a széttartó, innovatív és eredeti elméleti pozíciók sokasága azt eredményezte, hogy tulajdonképpen napjainkban már nem is beszélhetünk posztmarxizmusról. Ez a szellemi pozíció azt ígérte, hogy ha máshogy beszélünk a történelem, az osztályharc, a gazdaság, az egyén, az ideológia és a társadalom (a sor végtelenségig folytatható) témáiról, mint a marxizmus tette, azzal nyerhető vissza valami abból, ami a marxizmus válságával végzetesen elveszett.

De valójában ez motiválja-e ma a baloldali elmélet gyakorlóit, valóban ezt a célt szolgálja a baloldali elmélet mai strukturális helyzete? A következő időszak egyik döntő kérdése az lesz, hogy a tudományos világban feloldódó és különböző habitusú és érdeklődésű szerzők sokaságát magába olvasztó szcéná mennyiben tud visszakanyarodni az eredeti célhoz: a radikális-forradalmi politika megalapozásához. Másodszor: már közeledik az az időszak,

amikor befejezik pályájukat azok a szerzők, akik a posztmarxista program nevében kísérelték meg saját értelmiségi újrakezdésüket. Az életük-szellemi ébredésük első részében a marxisták kiábrándulása és intellektuális-politikai újrakezdése szülte életművüket, meggyőződéseiket és módszereiket is. A következő időszak kérdése, hogy mit jelent majd posztmarxistának lenni – e nélkül a marxista múlt nélkül. Végezetül: az új évezred elején vetődik fel először az a kérdés, hogy a marxizmus könyörtelen kritikája és dekonstrukciója mentén kiépülő posztmarxista elgondolások valójában mennyire állták ki az idő próbáját. Mennyit ér az irányzat, amely a „nagy elmélet” elavulásából születik, a globalizáció, a technikai fejlődés, az ökológiai kihívások és a történelem állandó kizökkenésének, a 21. század valóságából visszatekintve?

Vagyis: az elmúlt fél évszázad, amelyet a posztmarxista szerzők elemeztek, már valóban egy új időszak kezdetének tekinthető-e, vagy csupán a régi korszak végének és lecsengésének? A posztmarxizmus, a posztmodern, a késő- vagy posztmodern kapitalizmus fogalmai nem hordozták-e magukban a kezdetektől saját elavulásukat éppen úgy, ahogyan Derrida szerint Marx *Kommunista kiáltványa*?

A választ ezekre a sürgető kérdésekre természetesen ma még nem tudhatjuk – az azonban biztos, hogy az értelmiségi szerepek és azok az elméleti módszerek, amelyek a marxista posztmodern és a posztmodern marxista intellektuális stratégiáknak köszönhetően kifejlődtek, még sokáig mércéi és viszonyítási pontjai lesznek majd a kritikai társadalomelméletnek.

IRODALOM

- Althusser, Louis (1978): *The Crisis of Marxism. Marxism Today*, 2, No. 7 215–235.
 Aronson, Ronald (1994): *After Marxism*. New York: The Guilford Press
 Barrett, Michele (1980): *Women's Oppression Today*. London: Verso
 Bauman, Zygmunt (2005): A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig. *Replika*, 15, 51–52. 221–237.
 Breckman, Warren (2013): *Adventures of the Symbolic: Post-marxism and Radical Democracy*. New York: Columbia University Press
 Carver, Terrell (1999): *The Postmodern Marx*. New York: Penn State University Press
 Derrida, Jacques (1995): *Marx kísértetei*. Pécs: Jelenkor Kiadó
 Gorz, André (1982): *Farewell to the Working Class*. London: South End Press
 Hall, Stuart-Jacques, Martin (1990): *New Times: Changing Face of Politics in the 1990's*. Lawrence & Wishart Ltd.
 Harvey, David (1991): *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. London: Wiley-Blackwell

- Jameson, Fredric (2009): *The Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern, 1983–1998*. London: Verso
- Habermas, Jürgen–Lyotard, Jean-François–Rorty, Richard (1993): *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég Kiadó
- Kellner, Douglas (1984): *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*. Berkeley: University of California Press
- Kellner, Douglas (1991): *Postmodern Theory*. London: The Guilford Press
- Kiss Viktor (2011): *Marx&Ideológia*. Budapest: L'Harmattan Kiadó
- Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus: a baloldal új korszaka felé*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Kiss Viktor: A technológiák rendszere. In: *Uő: A leértékelt társadalom. Esszék, tanulmányok, publicisztikák*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 157–184.
- Laclau, Ernesto–Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso
- MacDonald, Bradley J. (2006): *Performing Marx: Contemporary Negotiations of a Living Tradition*. New York: Suny Press
- McLennan, Gregor (2008): A posztmarxizmus és a négy „modernista főbűn”. *Fordulat*, 1, 2. 69–91.
- Negri, Antonio–Hardt, Michael (2000): *Empire*. New York: Pinguin
- Negri, Antonio–Hardt, Michael (2004): *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Pinguin
- Sim, Stuart (2013): *Post-Marxism: An Intellectual History*. London–New York: Routledge
- Simons, Jon (2010): *From Agamben to Zizek: Contemporary Critical Theorists*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Tallár Ferenc (2018): '68 és a neoliberális fordulat. *Új Egyenlőség*, 06. 12.
- Therborn, Göran (2010): *A marxizmustól a posztmarxizmus felé*. Budapest: L'Harmattan
- Tormey, Simon–Townshend, Jules (2006): *Key Thinkers from Critical Theory to Post-Marxism*. London: SAGE

A KÖTET SZERZŐI

Antal Attila (1985): jogász, politikai szakértő, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézete adjunktusa. A Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének koordinátora. Kutatási területei: demokraci elméletek, populizmus, ökopolitika, ökológiai marxizmus, globalizáció.

Artner Annamária (1961): CSc, a közgazdaságtudomány kandidátusa, az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa, a Milton Friedman Egyetem tanára. Fő kutatási területei: globális tőkeciklusok, válság, felzárkózás, munkaerőpiac.

Balázs Gábor (1977) történész, Centre Interuniversitaire d'Etudes Hongroises et Finlandaises, Université Paris 3 – Sorbonne Nouvelle. Fő kutatási területe: Franciaország, az ultrabaloldal, valamint a marxizmus múltja és jelene.

Böcskei Balázs (1983) politológus, politikai elemző, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa, az IDEA Intézet alapítója-vezetője, az ELTE Társadalomtudományi Kar oktatója, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar PhD-hallgatója. Kutatási területe: a 2010 utáni jobboldal politikai gondolkodása, kortárs baloldal, populizmus, politikai kommunikáció.

Dósa Mariann (1983) szociológus, szociálpolitikus, PhD (Oxford). A Közélet Iskolája társalapítója, A Város Mindenkié csoport tiszteletbeli tagja. Kutatási területei: jóléti ellátások, politikai szocializáció, nemek közti igazságság.

Éber Márk Áron (1981) szociológus, az ELTE Társadalomtudományi Kara adjunktusa, a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének volt ösztöndíjasa, a Helyzet Műhely tagja, az *Új Egyenlőség* szerkesztője. Kutatási területei: a magyar társadalom osztályszerkezete globális összefüggésben.

Erős Ferenc (1946), az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pszichológiai Intézetének professor emeritusa, az MTA Természettudományi Kutatóközpont Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézetének emeritus kutatója. Főbb kutatási területei: a pszichoanalízis története és elmélete; az identitás és az előítéletek szociálpszichológiája.

Földes György (1952), az MTA doktora, történész, a Politikatörténeti Intézet volt főigazgatója, címzetes egyetemi tanár. Kutatási területe: az 1945 utáni magyar politika-, gazdaság-, társadalom- és eszméletörténete.

Huszár Ákos (1979), szociológus, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe mindenekelőtt a szociológiatörténet, illetve társadalomelmélet, valamint a társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás.

Kapelner Zsolt (1991) jelenleg a Central European University PhD-hallgatója. Kutatási területei: politikai filozófia, kritikai elmélet és a 20. századi filozófia története.

Kerékyártó Ágnes (1982) politológus. Kutatási területe a feministapolitika- és társadalomelmélet. A Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének külső tagja.

Kiss Viktor (1976) politológus, ideológiakutató. A Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének kutatója, a Budapesti Corvinus Egyetem oktatója. Fő kutatási területei: a posztmarxizmus, a globalizáció és az ideológia.

Losoncz Márk (1987) filozófus, a Belgrádi Egyetem Filozófiai és Társadalomelméleti Intézetének munkatársa. Doktori tanulmányait az Újvidéki Egyetemen, illetve Párizsban (EHESS) végezte.

Marosán Bence Péter (1978): a Budapesti Gazdasági Egyetem adjunktusa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem óraadója. Kutatási területei: általános filozófiatörténet, fenomenológia, hermeneutika, politikai filozófia, klasszikus (német) idealizmus, társadalomtudományok, kulturális tanulmányok.

Merényi M. Miklós (1990) politológus, a Budapesti Corvinus Egyetem PhD-hallgatója, a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének tagja, a K-Monitor korrupcióellenes szervezet munkatársa. Kutatásainak célja a posztszocialista demokratizálódás újraértelmezése a posztmarxizmus elméleti eszköztárával.

Mesterházi Miklós (1952) filozófus, a (fölszámolt) Lukács Archívum és Könyvtár volt munkatársa.

Scheiring Gábor (1981) szociológus, közgazdász, volt országgyűlési képviselő, 2015 óta a Cambridge-i Egyetem kutatója. Kutatási területei: a poszt-

szocialista gazdasági átalakulás emberi oldala, a deindusztrializáció, valamint a privatizáció egészségi, társadalmi és politikai hatásai.

Soós Kinga (1991) latin-filozófia szakos tanár, 2017-ben szerzett politikaelméleti mesterdiplomát Sanghajban. Kutatási területei: társadalomfilozófia, politikaelmélet, diskurzusanalízis.

Szalai Miklós (1964) történész-filozófus, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Filozófia tanszékének oktatója.

Szigeti Attila (1973) filozófus, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Filozófiai Intézetének adjunktusa. A jelenkori filozófia és a kritikai társadalomfilozófia témaköreiben oktat és kutató. A *Kellék* című filozófiai folyóirat és *A szem* társadalomkritikai és irodalmi portál szerkesztője.

Szigeti Péter (1951) jogász, politológus, az MTA doktora, a politikatudományok kandidátusa. Kutatási területei: a társadalom- és jogelmélet, valamint a kapitalizmus a világrendszer-elmélet perspektívájából. Az *Eszmélet* társadalomkritikai és kulturális folyóirat szerkesztője.

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Gellériné Lázár Márta
Borító, tipográfia: Janković Milán
Tördelés: Volos Bt.
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya
Felelős vezető: Sashalmi Péter
Megjelent: 37,8 ív (A5) terjedelemben

3900 Ft



ISBN 978-963-338-432-9

www.napvilagkiado.eu

Minek köszönhető Marx töretlen népszerűsége – teszik fel sokan a kérdést születésének 200. évfordulóján. A kötet szerzői-szerkesztői szerint ebben döntő szerepe van annak, hogy örökségéből az értelmezések, irányzatok és iskolák mérhetetlenül széles skálája alakult ki az idők során. Azt láthatjuk, hogy napjainkban a legtöbben először ezek kapcsán találkoznak a német gondolkodó nevével, és ennek hatása sugárzik vissza azután magára Marxra is. Az a gazdasági-szellemi-politikai muníció tehát, amelyet követői és örökösei felhalmoztak, végérvényesen beékelődik Marx idősza és a mai olvasó kora közé.

A tanulmánykötet annak bemutatását tekinti elsődleges feladatának, hogy milyen formában kínál Marx „találkozási pontokat”. A három részre tagolt kötet egyes írásaiból megismerhetők azok a marxi gyökerű alapfogalmak, paradigmák és elméletek, amelyek megkerülhetetlenné váltak az idők során: a politikai gazdaságtan, a formációelmélet, elidegenedés- és hegemonia, a történelmi materializmus, osztályelmélet, rendszerelmélet, értékkritika és világrendszerelemzés. Az elemzésekben feltárul, hogy miért oly vonzó sokak számára napjainkban azoknak az irányzatoknak a szellemi klímája, mint amilyen a maoizmus, a szituacionalizmus, a kritikai elmélet, a magyarországi Budapesti Iskola, az analitikus marxizmus, a Szocializmus, vagy Barbárság köre avagy a posztmarxizmus. Végezetül megérthető, hogy a közgazdaságtan, a szociológia, a politikaelmélet, a pszichológia, a pedagógia, a feminizmus vagy az ökológia területein hogyan vannak jelen azok „kritikai” vagy „marxista” változatai.

A szerzők-szerkesztők szándéka szerint a szaktudományok művelőin túl a világ dolgai iránt érdeklődők, az egyetemisták és a terepen dolgozó aktivisták számára is hasznos, hiánypótló kötet abban is segít, hogy eligazodjunk Marx életművével kapcsolatban a túlegyszerűsítő, egydimenziós magyarázatok, az egymásnak is gyakorta ellentmondó és politikailag sokszor elfogult állítások tengerében.